

Світлана САБЛІНА

ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДРУГОГО СТУПЕНЯ СВЯЩЕНСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПИСЕМНІЙ ТРАДИЦІЇ

До недавнього часу серед майже недосліджених вітчизняних культурних цінностей знаходилася українська церква, що, не відриваючись від загальнохристиянських традицій, протягом тисячолітнього існування набула автентичних ознак, у тому числі і мовних, засвідчених на сторінках перекладних та оригінальних пам'яток конфесійного стилю.

Пропоноване самасіологічне дослідження, витримане у жанрі «біографії», є спробою виявити національну самовідзначеність сакральної мови нашої церкви шляхом виявлення історичних варіантів термінування другого ступеня священства, що утворюють в українській церковній термінології окрему мікрогрупу термінів. Не розв'язана на сьогодні проблема варіантів термінів у церковній комунікативній та літургійній сфері вимагає пильної уваги фахівців, оскільки вибір не тільки між церковнослов'янським і українським, але й між українськими варіантами церковних термінів рішуче впливає на вибір сакральної мови нашої церкви, яка, на думку В.В.Німчука, тільки в українському оформленні існує в чотирьох варіантах [1:28].

На позначення другого (середнього) ступеня священства багатолітньою літургійно-обрядовою практикою та уживанням у сфері функціонування й фіксації закріпився ряд слів, різних за походженням, особливостями уживання, ступенем адаптації у лексичній системі української мови: *священик, ієрей, пресвітер, батюшка, отець* та ін. Загальна мовна ознака, що об'єднує ці терміни – наявність спільної і, в більшості випадків, єдиної семи у значенні наведених слів – вищий від диякона священнослужитель, який здійснює богослужіння і таїнства.

Священик – церковний термін на позначення посади та особи священнослужителя другого ступеня священства, освяченого Божою Благодаттю для здійснення таїнств і покликаний цією Благодаттю освячувати інших. За походженням це автохтонне слово, що сягає праслов'янського *svęťь: священник <ст. укр. **свѣщеникъ** < [ст.сл. **свѣщеникъ**] <псл. *svęťь [2: 3:168].

Час і процес набування словом священник спеціального значення «священнослужитель другого ступеня священства» ще й досі залишається не з'ясованим. Простежуються, принаймні, два шляхи: 1) з огляду на праслов'янське походження етимона припустимо, що аналізований термін існував у протоукраїнській мові й можливо позначав окремий духовний сан

жерців (волхвів) у передхристиянську добу. Після прийняття християнства на основі цього автохтонного етимона із коренем *svęť під впливом перекладів виник старослов'янський термін **священникъ**, котрий за аналогією вживається на позначення другого ступеня священства. Показово, що староукраїнські лексикографічні пам'ятки церковнослов'янський термін **священникъ** тлумачать перш за все як жрець: **sacriticul, жрець, сшенникъ, иерей** (1642, Бер.Лекс., 359); **священникъ - жрець, тайнодѣйственсшенникъ, сшеннодѣйственникъ, иерей** (XVII, Син., 155). 2) термін **священникъ** виник у перші післяхристиянські часи як слов'янський еквівалент грецьких церковних термінів $\text{\iota}\epsilon\rho\upsilon\varsigma$ (від $\text{\iota}\epsilon\rho\sigma$ «святий»), та $\text{\pi}\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\tau\epsilon\rho\varsigma$ (від $\text{\pi}\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\tau\epsilon\rho\varsigma$ «найстарший»). Тоді **священникъ** є старослов'янським перекладним дублетом, взірцем якого слід вважати грецькі церковні терміни $\text{\iota}\epsilon\rho\upsilon\varsigma$ ($\text{\pi}\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\tau\epsilon\rho\varsigma$).

Аналізуючи випадки уживання терміна **священникъ** у пам'ятках української мови, спостерігаємо стабільність семантики цього слова: нормативне значення «священнослужитель другого ступеня священства» фіксується в контекстах як перекладних, так і оригінальних пам'яток з XI ст. до XXст.: **молитвы творити священникомъ за оуспыша вѣрою** (Ізб. 76, 643); **И Даниилъ пишетъ, яко пришетъ священник, но не вѣмы, кто естъ** (XII, сп. XVI, ИФ, 205); **въбранено бысть приходящемъ ся въсѣмъ о распри священникъ показа дивьнынъ бѣ съ небсе** (XII–XIII, 165); **и съ прочими священеки въ олтарь выидеть** (1423, ЧИ, 456); **такожъ приходитъ къ священнику дѣлкон** (к. XVI, Служ., 10); **вѣходъ священникъ въ баграномъ фелъни** (1664, Триод, 85); священник – **свьященник, поп** (1896, Гурт: IV, 16); А священник, стоячи перед святым Престолом, чинить кадильницею знак хреста (1991, Вечірня, 21); На найголовнішому рівні – це священник, котрому дана благодать священства (1995, Г-1(1), 10). Контексти пам'яток у деяких випадках дозволяють конкретизувати посаду, іменовану терміном священник: **Азъ имъ священникъ парохіальний, церкве святаго сѣциѣ въ градѣ** (1687, Метр. 8); Рекомендація керуючого єпископа чи **парафіяльного священника**.; Проте несподівано **цвинтарний священник** сам став правити.; Члени комісії: Шутенко Леонід Миколайович, **итатний священник** церкви св.Марії Магдалини.; Цей задум потребував співпраці такого серйозного **єпархіального священника**, яким був о.Кирило (із церковної преси. XX ст.) Уживання при терміні священник конкретизаторів такого роду вказує на функціональні відмінності між посадами і водночас утворює гіпонімічну парадигму, в якій підкреслені словосполучення утворюють співгіпонімічний ряд по відношенню до гіпероніма священник.

Іерей – церковний термін на позначення посади та особи священника у православній та греко-католицькій церквах, який виступає абсолютним синонімом автохтонному терміну священник, оскільки основне і єдине

значення цих слів тотожне, а різниця між ними виявляється тільки на рівні походження. Етимологічно ієрей – грецьке слово, запозичене в XI ст. через посередництво старослов'янської мови: ієрей < ст. укр. **ієрен** < [ст. сл. **ієрѣи**] < гр. $\epsilon\rho\epsilon\upsilon\zeta$ < гр. $\epsilon\rho\omicron\zeta$ «священний, чудовий, сильний» [3:1:90].

Чужий для носіїв української мови термін ієрей виявився непродуктивним як у семантичному, так і в словотвірному плані. У пам'ятках старослов'янської та української мови він фіксується у двох правописних формах, від яких рідко утворюються похідні: **Бѣсть в дни пророда цара Иоуденски иереи етеръ, именемъ Захария (XI, СтС, 67); Бѣди же домъ твои молѣтвѣ и покон иереѣмъ слоужителемъ божикумъ (Ізб. 76, 121); о иѣхъ же аще подобаетъ иже Богу отлученик иѣрѣи облачитиса в ризы различны (XIV, ІО, 19); и по сихъ покажет сам иѣрѣи жертovníкъ трижды (XV, Служ., 76); Вѣнем ли себѣ в іерею, нѣхъ же хочечи оучити (1604, БЛ, 9); Іереи: сценник зри погы (XVII, Бер.Лекс., 211); оуѣвѣщаніе іереѣмъ сценнодѣйствѣющымъ святыхъ тайны (1778, БОС, 5); Іерей – священник, піп (1896, Гурт: I, 318); Посаду настоятеля храму святого архістратига Михаїла доручено іерею Роману (1995, Г-1, 2). Наведені приклади свідчать про стабільність семантики терміна ієрей протягом століть і на сьогодні академічний СУМ, наприклад, фіксує цей термін як “ієрей – те саме, що священник” (5: 4: 13).**

Порівняно рідше у пам'ятках писемності фіксується форма **єрей**, що є результатом усунення початкового голосного **і** – у важковимовній комбінації звуків: **Єго же славный и честный дом - церкви имѣте искисны строителы: патриархи и епископы ерѣя же и игумены (XII сп. XIV, Тур., 109); который ся одъ единое повстегнулъ альбо у вдовстве жылъ, диякона и ерея (1599, АН, 743); священноерей Мина Васильевич показовалъ передъ нами листъ (1600, АЮЗР: II, 10).** Такий факт слід потракувати як спробу фонетичної адаптації запозиченого терміна в українському мовному середовищі.

Пресвітер – церковний термін на позначення посади та особи священнослужителя другого ступеня священства. Слово *presbyter* уживається для термінації наведених реалій не тільки в православній та католицькій церкві, але й у протестантських церквах, зокрема у кальвіністів та баптистів пресвітер – виборний із числа активних віруючих, керівник релігійної громади. Популярність уживання цього терміна в різних християнських церквах і течіях, очевидно, пов'язана із канонічністю вживання самого терміна та первісним значенням його етимона, оскільки *πρεσβυτερος* - відомий ще у ранньохристиянській громаді як найстарша особа, голова громади, що виконує адміністративні функції. Пресвітерами іменували себе також апостоли [4: 268],[4:276]. За аналогією пресвітерами стали називатися християнські священники та керівники громад як старші в церкві або серед громади віруючих.

Етимологічно *пресвітер* у лексичній системі української мови є запозичений в X-XI ст. через посередництво старослов'янської мови грецизм: пресвітер < [ст.сл. **презвигтеръ**, **презвигтеръ**] < гр. **πρεσβυτεροζ** “найстарший” (2: II: 56). Як одне із давніх грецьких запозичень, термін *пресвітер* виявляє ознаки адаптування в українській мові лише на фонетичному рівні, в той час як семантика слова протягом століть суттєво не змінилася. У найдавніших пам'ятках XI-XIII ст. термін зафіксовано у двох фонетичних варіантах: **презвигтеръ** із гр. **πρεσβυτεροζ** та варіант із сумнівною етимологією **прозвигтеръ** [2: II: 56] **Преподобнаго отца нашего Иоана Мансоура презвигтера** (XI, СтС, 53); **Бѣ нѣкто Коногъ именемъ строуъненигъ презвигтеръ накрыщеник** (XI-XII, СтС, 54); **Свѣтъгъ мъченикъ ананиа прозвигтера и Петра ключарѣ** (XI, СтС, 124); **повелѣно юмоу бытъ шгъ священникъ въ церкви рещи прозвигтеръ во преже баше** (XI, ХА, 313). Дві пам'ятки цього періоду засвідчують обидва варіанти терміна: **прозвигтеры икреа Хрестовы прѣдстателя тингви его трапезѣ** (Ізб. 76, 59); **Наказаник ісѹхил презвигтера нерѹсалимѣ** (там же, 62); **И пристѹпивъ митрополитгъ ивангъ съ презвигтеры съ страхгъмъ и любовгвню отгкры гроба стою** (XII, Усп. зб, 60); **а пониѹ диакони таче и прозвигтеры** (там же, 62). Форма **прозвигтеръ** викликає сумніви щодо походження у церковнослов'янській та староукраїнській мовах. Так, М. Фасмер вбачає у ній народно переосмислене введення префікса ПРО- і додає, що важко з'ясувати, де виникло це введення: воно могло трапитись і на грецькому ґрунті, як показує форма **προσβυτεροζ** (2: II, 56). Інші пояснення подає А. Преображенський, вважаючи, що одне й те ж слово не могло бути запозичене двічі, і що зміна ПРЕ- в ПРО- сталася за аналогією до “просвира” в давньоруській мові. Ми пристаємо до гіпотези, що термін **презвигтеръ** був запозичений у давньоруськоукраїнську мову двома шляхами: народним – **прозвигтеръ** із грецького народного **προσβυτεροζ** та книжним – **презвигтеръ** із грецького книжного **πρεσβυτεροζ**. Приклади такого подвійного запозичення термінів не є новиною в українській церковній термінології. Порівняймо, наприклад, **доместикъ** і **деместикъ**, **скевофулакъ** та **скевофилакъ** як книжні та народні грецькі запозичення в давньоруськоукраїнській мові. Такі приклади є свідченням унікального факту впливу усномовної грецької традиції на книжну староукраїнську.

Як свідчать пам'ятки конфесійного стилю, народна форма **прозвигтеръ** проіснувала у вітчизняній сакральній сфері недовго – до виправлення церковної літератури послідовниками євфиміївської реформи. У староукраїнських пам'ятках XVI ст. і донині цей термін зафіксований у єдиній уніфікованій у правописі формі **пресвітер**: тут чималу допомогу надав Президент Союзу Мельник та старші пресвітери (1993, Благ., 3);

Архієпископ висвятив диякона Петра Литвака на пресвітера священика (1995, Г-1, 4).

Семантичну основу терміна *пресвітер* становить значення “священнослужитель другого ступеня священства”, засвідчене ще у старослов’янських перекладних пам’ятках XI ст. Воно суттєво не змінилось протягом століть і на сьогодні конкретизоване як “священик у православній і католицькій церквах і виборний керівник релігійної громади у кальвіністів” (5: 6: 541). У зв’язку з тим, що для терміна *пресвітер* поза контекстом не релевантна співвіднесеність за конфесією, диференційна ознака “віра” виявляється найчастіше за допомогою прикметників - конкретизаторів: католицький пресвітер, лютеранський пресвітер, протестантський пресвітер. Слід також зауважити, що у сучасній практиці православ’я термін пресвітер частіше уживається не як офіційний термін, а як урочиста (біблійна) назва священика. Тому по відношенню до термінів священик та ієрей він виступає стилістичним синонімом.

Попри певну недосконалість запозиченої церковної термінології в тому розумінні, що вона тривалий час залишалась чужа носіям української мови, виникали народні назви священика.

Найпоширенішою народною назвою посади та особи другого ступеня священства є *пип*. Стосовно походження цього слова, етимологи дотримуються двох точок зору. Перша обґрунтована у роботах О.Соболевського, Ф.Корша, котрі вважають, що *пип* (ст.укр.*попъ*) є безсумнівним грецизмом від *παππας* - “батько”. Іншої думки А.Преображенський, який вважає етимологію неясною, але схиляється до запозичення з давньоверхньонімецького *Pfato*. Найбільш переконливою є перша версія, згідно з якою *пип* <ст. укр. *попъ* у східно слов’янських мовах є семантично трансформованим запозиченням із грецької мови. Грецьке походження цього терміна підтверджують перекладні й оригінальні пам’ятки старослов’янської та давньоруськоукраїнської писемності XI-XIII ст., де термін *попъ* у єдиній безваріантній формі вживався на позначення священнослужителя другого ступеня священства: *Попъ, небръѣтъ о своихъ епископъ* (XI, Стс., 31); *Попы въсьмадинако чьти, а къ добрымъ подвизникамъ тьщи* (Ізб. 76, 66); *Аще ли попъ да такоже м. днии и не слоудить, съ инѣмъ въздержани мь* (XI, сп. XIV, ИФ, 22); *Егда штстонтъ новосвященный попъ сѣровъ свои оу соборноѣ церкви* (XIII, ПС, 102). У незмінній правописній формі і з таким же значенням термін *попъ* вживається і в пам’ятках XIV- XVII ст.: *Феодуль попъ а Кіалактронъ дьяконъ* (1551, АЮЗР:1, 30); *Которыи попы того дня Владыцѣ сѣржити вѣдуть, тимъ ставленникъ маєтъ по грошцъ дати* (1549, АЮЗР, 125); *и заклатеть его поп крестообразно* (к. XIV, Служ., 18); *Попъ пріємъ епітрахиль на сѣ* (1604, БЛ, 234); *Попъ: пресвѣтѣ[р]* (XVII, Бер.Лекс). Лексикографічні джерела XIX ст. фіксують уже українську правописну форму цього слова із чергуванням

голосних О/І, яка закріпилася і в сучасній літературній мові: Пипть – попть, священник (XIX, БН, 281); Поповство = попівство (1896, Гурт:III, 113); Попъ = піп (там же, 115); (Пор.: тепер запанувала думка, що священники і архієреї – це звичайні люди і кожний мирянин може бути піпом (1995, Г-1, 2)).

Стосовно змін семантичної структури слова, то слід зауважити, що такі зміни простежуються на функціонально-стилістичному рівні. До XVIII ст. включно термін **попть** вживався як офіційна назва священнослужителя і лише окремі пам'ятки XIX ст. фіксують слово *pip* як світське розмовне, причому цю стилістичну відмінність можна виявити тільки у широкому контексті. У пам'ятках XX ст. термін *pip* майже не вживається, окрім “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка, де він ремаркується як розмовний. Академічний СУМ подає термін *pip* також із ремаркою “розмовне” [5: VI: 538]. Отже, розвиток терміна йшов від “книжності” до “народності”, при цьому втрачаючи фонетичні “книжні” ознаки. Свідченням детермінологізації терміна *pip* і переходу його у народно – розмовну сферу є використання його як складової частини багатьох українських паремій: гвалт, миряни, у попа ладану не стало; найкраще живесться коту й попу; який піп, така й парафія; коли не піп, то й не микайся в ризи; аби люди, а піп буде; на те піп посвятився, щоб по церкві крутився; заїла попа грамота (6: 315).

У всі періоди розвитку української мови від слова **попть** утворювалися деривати, серед яких найчастіше фіксується *попин*, *попович*, *попівство*. Основа слова піп стала твірною базою для демінутивів *попик*, *попок*, *попенко*. У пам'ятках виявлені також суфіксальні похідні *попище*, *пописько*, семантиці яких пейоративні суфікси –ище-, -иськ- надають негативної оцінки.

У народній традиції називання священника чітко простежується мотиваційна ознака, покладена в основу семантики того чи іншого народного терміна.

1) мотиваційна ознака і сема “наставник, духовний батько”, до якого як до старшого і мудрішого зверталися миряни, покладена в основу термінів *батьошка*, *отець*, *панотець*. Церковне значення у цих словах є вторинним і виникло в часових межах XVII-XVIII ст. Термін *батько* та його російський аналог *батьошка* етимологічно сягають ще праслов'янської мови [3: 1; 152] (І. Огієнко, наприклад, вважає, що “Батьошка – стародавнє наше слово, що позначало релігійного домового голову, згодом замінене чужим “*pip*”. [7: 64]), однак термінологічно, як церковні терміни, засвідчені пам'ятками вони фіксуються тільки з XVII-XVIII ст. Зокрема батько як “духовний отець, панотець” виявлено з XVII ст. і тільки у назві святого: (Свято) **Василія Великого и Стрѣтѣннїя ... сятго Амъброя и бат'ка Николи** [ІСУЯ: I, 61]. У цьому ж словнику з XVIII ст. зафіксовано вокабулу батько як “священнослужитель другого ступеня священства”: Нам що поп, то батько; И мой батько сію пѣсенку спѣваєть [там же].

Запозичений із російської церковної терміносистеми термін *батюшка* виявляється у сфері фіксації ХХ ст.: Батюшка – священник, батюшка (1904, Гр: I, 33); Батюшка – розмовне, те саме, що піп [5: I: 112]. *Отець* та синонімічне йому нерозкладне словосполучення *духовний отець* також є народними термінами на позначення священника. Етимологічно *отець* в українській мові є праслов'янським словом (отець < ст. укр. *отъць* < псл. **otъsь*) і позначає повну спорідненість по прямій лінії першого ступеня. Метафоричне перенесення назви першого ступеня спорідненості на священника відбувалося вже в староукраїнській мові, причому проміжною ланкою, можливо, був термін з уточненням “духовний”, засвідчений на п. ХVІІІ ст.: **И приходиты къ отъ емъ духовнымъ** (ХVІІІ, ІІІ-2, 4). Церковна спеціалізація давнього *отець* особливо широко засвідчена у текстах ХХ ст.: За ту добу переслідування померло 14 отців та 6 братів (1995, Г-1, 32); Новоприбулі на різні парафії отці, здебільшого туляться у незручних найманих кутках (1995, Г-2(7), 2); Отець Себастьян ... згадує історію своєї церкви (1996, Ранок, 12); Отець Йосип був капеланом молоді часів “підпілля” (1996, Ранок, 13). Континуант староукраїнської форми *пань отець*, поряд із широко засвідченим *отець* є пошаним називанням служителів культу. Священник, піп, священник, панотець (1899, Тим., 157); Панотець – церк. Священник, піп [5: 4: 49].

2) Мотиваційна ознака “сповідника гріхів” покладена в основу терміна *сповідник* (ісповідник), що є суфіксальним дериватом від етимона *сповідь* (ст. сл. *исповѣдь*): *сповідник* < ст. укр. *исповѣдникъ* від *исповѣдь* < [ст. сл. *исповѣдь* від ст. сл. *вѣдѣти*] < псл. **věděti* “знати” [3: 1: 391].

Хоча церковний термін *исповѣдникъ* зафіксований із різними церковними значеннями ще в старослов'янських пам'ятках, протягом ХІІ-ХХ ст. він не виявляє активності у вживанні й засвідчений незначною кількістю прикладів: **не точію о сем, яко церковъ въ время се раздрано и растерзано отступническимъ враждованіемъ не лишися исповѣдника** (1646, Діар., 120); Духовник = сповідник (1896, Гурт: I, 205); сповідач, сповідальник [2: I: 391]; Стефан Гойдич отець, сповідник в Руських Пеклянах (1996, Ранок, 6).

3) Народньо-діалектні іронічні назви священника, в яких мотиваційна ознака у кожному випадку різна:

Божкар (Галичина) (1904, Гр.: ІІ, 257) – мотивація від божитися – “звертатися до Бога”: Божкар від Бог “господь” (3: 1: 219);

Алилуйко (Галичина) (1904, Гр.: I, 257) – мотиваційна ознака від алилуя “хвала Богу” (вигук у кінці молитви). В українському етимологічному словнику подані ще такі похідні: алілуйщик, алілуйщина (алилуйко) (глузливо) “піп” [2:1:61].

Галахура (Катеринославщина) (1904, Гр: ІІ, 257) – глузливе прізвисько попа або членів його родини, що є похідним утворенням від пол. *galach* –

зневажливе “ксьондз, піп”, яке походить від гебр. *gallach* “поголений”. Назва мотивується тим, що ксьондзи голять голови [3:1:458].

Книш (Лівобережна Україна) (1904, Гр: II, 257) – також глузливе народне найменування священника: мотивація не з’ясована, можливо за зовнішньою подібністю. У тлумаченні етимологічного словника книш “вид печеного хліба” – певної етимології не має, можливо запозичення з грецької мови *χύσσι* “запах і пара жирного печеного м’яса” [3:II:474].

4) Книжні церковні терміни, іноді народно переосмислені на фонетичному рівні:

Арциоф’б’рникъ: Бѣтговники не фолдовали тежъ и оф’б’рникомъ и Арциоф’б’рником (XVII, ІСУЯ: I, 37);

Вф’б’ровникъ – жрець, священнодійственникъ, священникъ, поп (XVII, Бер. Лекс., 138). Етимологічно – суфіксальний дериват від нім. *Ofra* – жертва.

Існування значної кількості народнорозмовних термінів доводить той факт, що у народній практиці називання терміни священник, ієрей, пресвітер, як запозичені з церковнослов’янської практики не прищепились, а на позначення другого ступеня священства вживаються народні назви, породжені носіями традиції.

Щодо перспектив уживання того чи іншого терміна на позначення священнослужителя другого ступеня священства в ролі домінанти цієї тематичної мікро групи, то найбільше термінологічних продуктивних ознак у терміна *священник* як такого, що має прозору стабільну семантику та широкі дериваційні можливості внаслідок автохтонного походження. Цей висновок підтверджується й результатами контекстологічно-кількісного аналізу: в пам’ятках ХХ ст. найбільше випадків вживання припадає саме на цей термін. Всі інші терміни як запозичені, так і народні виступають синонімами із різними змістовими відтінками і стилістичним забарвленням.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АН Антиризис или апология против Христофора Филарета // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Т.3. – Спб, 1903.
- АЮЗР Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Т. 1-6. – Спб, 1863.
- Бер. Лекс. Лексикон словенороский Памви Беринди / Підгот. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. – К., 1961.
- Благ Благовісник // Часопис Союзу Християн Віри Євангельської п’ятидесятників України. Випуск 3-4. – 1993.
- БЛ Божествьныхъ літургій. – Стрятин, 1604.
- БН Білецький – Носенко П.П. Словник української мови / Підгот. до видання В.В. Німчук. – К., 1966
- БОС Богословія нравоучителнаа ... пресвтеромъ Парахіальнымъ благопотребнос. – Почаїв, 1787.
- Вечірня Вечірня та рання. – К., 1991
- Г-1 Наша віра // Газета. – 1995. – № 1-8.
- Г-2 Православна газета // Газета. – 1999. – № 1-4.

Гр.	Словарь української мови. Зібр. ред. журн. "Киевская старина". Упорядкував Б.Грінченко. Т. 1-4. – К., 1907–1909.
Гурт.	Словарь русско-галицкий составленъ А. Гуртомъ. – Т.1-4. – Вена, 1896.
Діар	Діаріушь берестейскаго игумена Афанасья Филиповича // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Ч.1. – Спб, 1876.
ИФ	Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнейшем переводе. – М., 1958.
Ізб.76	Изборник 1076 года. Изд. подгот. Гольшкенко В.С. и др. – М., 1965.
Ю	Іоана митрополита руського... правила церковныя отъ святыхъ книгъ въ Крагыгѣ Якову черноризьцо // Памятники древнерусского канонического права. Ч.1., – Спб, 1880.
ІП-1	Іконописный подлинник XVIII ст. Рукопис ЦНБ КАН України, шифр Ф. 301 № 394 П.
ІСУЯ	Історичний словник українського языка. Уложили Є. Тимченко та ін. Т. 1., зошит 1. – Харків, 1930.
Метр	Метрика которам що значить, для чего и яко давно есть в церкви Божой, тутъ вкоротце описуется. – Львів, 1687.
Ранок	Ранок // Журнал. 1996. – № 1-6.
ПС	Светительское поучение новопоставленому священнику // Памятники древнерусского канонического права. Ч.1. – Спб, 1880.
Служ	Служебник. – Вільно, 1798.
СтС	Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков) / Под ред. Р.М. Цейтлин. – М., 1994.
Триод	Триодион. – Львів, 1664.
Тур	Еремин П.И. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды древнерусской литературы. Т. 13. – Москва – Ленинград, 1957.
Усп.зб.	Успенский сборник XII – XIII вв. / Под редакцией С.И. Коткова. – М., 1871.
ХА	Книги временьныа и образныа Георгия мниха // В.И. Истрин. Хроника Георгия Арматагоа въ древнемъ славянорусскомъ переводе. Т. 1. – Петроград, 1920.
ЧИ	Чинь избранія и поставленія въ епископы 1423 г. Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. – Спб, 1880.

1. Німчук В.В. Християнство і українська мова // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 11 – 30.
2. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Перевод с нем. и дополн. О.Н. Трубачева: В 4 т.т. – М.: Прогрес, 1986–1987.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т.т. – К.: Наукова думка, 1982 – 1989.

4. Біблія. Українське біблійне товариство, 1992.
5. Словник української мови: В 11 т.т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
6. Українські народні прислів'я та приказки. – К.: Наукова думка, 1986.
7. Іван Огієнко. Українська мова була вже мовою церкви. Нарис із історії культурного життя церкви української. – Львів, 1921.